

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: СУБ'ЄКТИВНО-ВЧИНКОВІ КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ОСОБИСТІСНОЇ
ЗРІЛОСТІ МОЛОДІ**

Виконала: студентка II курсу, групи 8.053 з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Макареко Віра Дмитрівна
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Скрипачеко Т.В.
Рецензент: к.псих.н., доцент кафедри
психології Бойко Г.В.

Запоріжжя

2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

к.психол.н., доцент. Н.О.Губа
« _____ » _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ
Макаренко Віри Дмитрівни

Тема роботи «Суб'єктивно-вчинкові критерії особистісної зрілості молоді»
керівник роботи Скрипаченко Т.В. к.психол.н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «22» липня 2022 року № 886-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психологічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: розглянути теоретико-методологічні дослідження проблеми впливу суб'єктивно-вчинкових критеріїв на особистісну зрілість молоді на основі аналізу вітчизняної та зарубіжної психологічної літератури; зробити огляд емпіричних досліджень та виявити співвідношення суб'єктивно-вчинкових критеріїв та особистісної зрілості і успішності майбутніх студентів-психологів; розробити рекомендації щодо підвищення рівня особистісної зрілості у студентів-психологів віком 19-20 років.
5. Перелік графічного матеріалу: _____ рисунків.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Скрипаченко Т.В., доцент		
Розділ 1	Скрипаченко Т.В., доцент		
Розділ 2	Скрипаченко Т.В., доцент		
Висновки	Скрипаченко Т.В., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	жовтень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ В.Д. Макаренко

Керівник роботи _____ Т.В. Скрипаченко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Грешинарова О.М.

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 57 сторінок, 1 малюнок, 63 джерела.

Об'єкт: особистіна зрілість молоді

Предмет: суб'єктивно-вчинкові критерії особистісної зрілості молоді на прикладі студентів – майбутніх психологів

На підставі цього була поставлена мета: виявити вплив суб'єктивно-вчинкових критеріїв на особистісну зрілість студентів – майбутніх психологів

Гіпотеза: показниками особистісної зрілості молоді у віці 19-20 років є центральні риси, які характеризуються достатнім та високим рівнями загальної зрілості, а саме: що риси особистісної зрілості у повному обсязі вже наявні у молодих людей віком 19 – 20 років; а також, що актуалізація особистісної зрілості частіше за все пов'язана з особистісною трансформацією і рефлексією, які активізуються в процесі професійного навчання.

Методи дослідження: теоретичні (теоретичний і порівняльний аналіз психологічної літератури); огляд емпіричних досліджень.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що зроблено теоретичний аналіз проблеми впливу суб'єктивно-вчинкових критеріїв на особісну зрілість майбутніх психологів; представлено розширене визначення поняття „особистісна зрілість”.

Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані в результаті теоретичного дослідження дані, можуть використовуватись психологічними службами вищих навчальних закладів; психологами-практиками в роботі зі студентською молоддю різних спеціальностей; як допомога самим студентам в процесі становлення їх особистості.

ОСОБИСТІСНА ЗРІЛІСТЬ, СУБ'ЄКТИВНО-ВЧИНКОВІ КРИТЕРІЇ, РИСИ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ, ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ.

SUMMARY

Makarenko V.D. Subjective-action Criteria for Assessing the Personal Maturity of Young People.

Master's qualification work: 57 pages, 1 picture, 63 sources.

Object: personal maturity of youth

Subject: subjective and behavioral criteria of personal maturity of young people on the example of students - future psychologists

On the basis of this, the goal was set: to reveal the influence of subjective and practical criteria on the personal maturity of students - future psychologists

Hypothesis: the indicators of personal maturity of young people aged 19-20 are the central features, which are characterized by sufficient and high levels of general maturity, namely: that the features of personal maturity are already fully present in young people aged 19-20; and also that the actualization of personal maturity is most often associated with personal transformation and reflection, which are activated in the process of professional training.

Research methods: theoretical (theoretical and comparative analysis of psychological literature); a review of empirical studies.

The scientific novelty of the work lies in the fact that a theoretical analysis of the problem of the influence of subjective-behavioral criteria on the personal maturity of future psychologists has been made; an expanded definition of the concept of "personal maturity" is presented.

The practical significance of the work is that the data obtained as a result of theoretical research can be used by psychological services of higher educational institutions; practicing psychologists in work with student youth of various specialties; as help to the students themselves in the process of forming their personality.

Key words: personal maturity, subjective-actual criteria, characteristics of personal maturity, the process of forming personal maturity.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СУБ'ЄКТИВНО-ВЧИНКОВИХ КРИТЕРІЇВ НА ОСОБИСТІНУ ЗРІЛІСТЬ МОЛОДІ.....	10
1.1. Поняття особистісної зрілості як проблема досліджень у соціальній психології.....	10
1.2. Теоретичний аналіз досліджень особистісної зрілості в структурі особистості психолога в роботах сучасних українських психологів.....	20
РОЗДІЛ 2. ОГЛЯД СУЧАСНИХ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	35
2.1. Огляд сучасних емпіричних досліджень особистісної зрілості.....	35
2.2. Методичні рекомендації щодо формування особистісної зрілості у студентів-психологів.....	42
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасній Україні дедалі частіше постають питання підготовки конкурентоспроможного фахівця. Дослідження й практика свідчать про те, що конкурентоспроможність особистості визначається не лише її професійними якостями, але й особистісною зрілістю. Відповідно на сучасному етапі розвитку системи вищої освіти актуальною є проблема поєднання навчання та професійного супроводу із розвитком особистісної зрілості майбутніх фахівців. Такий підхід забезпечуватиме підготовку гармонійно розвинених спеціалістів, здатних до постійного пошуку нових знань, професійної мобільності та швидкої адаптації до змін в умовах сучасного життя.

Сучасне суспільство характеризується науковцями як суспільство епохи трансформації, тобто суспільство, яке переживає суттєві модифікації у своїй соціальній організації. Результатом цих перетворень має стати вироблення ефективних моделей соціально поведінки. У концепції трансформаційного суспільства вирішальною визнається роль суб'єкта, який здатний здійснювати соціальні зміни, тобто суб'єкта, який вже досяг особистісної зрілості.

Наукове зацікавлення викликають соціально-психологічні властивості суб'єкта, який прагне до самопізнання, який здатний до самоуправління і може не тільки не розгубитися у час суспільних трансформацій, а й зробити відповідальний вибір і прийняти активну участь у цих перетвореннях. Рушійною силою соціальних перетворень повинні стати зрілі у соціальному контексті особистості, які вміють прогнозувати майбутнє, мають здатність переконувати і надихати інших членів суспільства, спроможні керувати суспільними змінами, а також розробляти і здійснювати стратегії перетворень соціуму.

Саме в цьому контексті важливим є аналіз соціально-психологічних якостей суб'єкта, який у сучасному трансформаційному суспільстві грає активну перетворюючу роль.

Дослідження особистісної зрілості здійснено в гуманітарній психології: А. Маслоу (самоактуалізована особистість); К. Роджерса (повноцінно функціонуюча особистість); в аналітичній психології К. Юнга (цілісна особистість); в працях Г. Олпорта, К.О. Абульханової-Славської, Л.І Анциферової, О.О. Бодалева, Д.О. Леонтьєва, А. О. Реана та ін. (зріла особистість).

У сучасній українській психології феномен особистісної зрілості є досить актуальною темою і розглядається багатьма науковцями (М. Й. Боришевський С. Л. Братченко, Т. М. Титаренко, О. С. Штепа. Ю.З. Гільбух О. В. Завгородня, Л. В. Потапчук та ін.).

У зв'язку з цим нами було обрано тему дослідження «Суб'єктивно-вчинкові критерії особистісної зрілості молоді».

Об'єкт дослідження: особистісна зрілість молоді

Предмет дослідження: суб'єктивно-вчинкові критерії особистісної зрілості молоді на прикладі студентів – майбутніх психологів

В основу дослідження було покладено припущення про те, що показниками особистісної зрілості молоді у віці 19-20 років є центральні риси, які характеризуються достатнім та високим рівнями загальної зрілості, а саме:

- ми можемо припустити, що риси особистісної зрілості у повному обсязі вже наявні у молодих людей віком 19 – 20 років;
- а також, що актуалізація особистісної зрілості частіше за все пов'язана з особистісною трансформацією і рефлексією, які активізуються в процесі професійного навчання.

Мета дослідження: виявити вплив суб'єктивно-вчинкових критеріїв на особистісну зрілість молоді (на прикладі студентів – майбутніх психологів).

Відповідно до мети та гіпотези перед дослідженням були поставлені наступні завдання:

1. Розглянути теоретико-методологічні дослідження проблеми впливу суб'єктивно-вчинкових критеріїв на особистісну зрілість молоді на основі аналізу вітчизняної та зарубіжної психологічної літератури.

2. Зробити огляд емпіричних досліджень та виявити співвідношення суб'єктивно-вчинкових критеріїв та особистісної зрілості і успішності майбутніх студентів-психологів.

3. Розробити рекомендації щодо підвищення рівня особистісної зрілості у студентів-психологів віком 19-20 років.

Теоретико-методологічну основу склали принципові положення сучасної української психології, викладені в роботах М.Й. Боришевського, С.Л. Братченко, Т.М. Титаренко, О.С. Штепи. Ю.З. Гільбуха О.В. Завгородня, В.А. Роменця, Л. В. Потапчук та ін [6, 41, 42, 43, 18, 38,].

Методи дослідження включають у себе систематизацію для структурування огляду сучасної зарубіжної та української психологічної літератури з окресленої проблематики; контент-аналіз під час аналізу рис особистісної зрілості а також огляд сучасних емпіричних досліджень.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що зроблено теоретичний аналіз проблеми впливу суб'єктивно-вчинкових критеріїв на особісну зрілість майбутніх психологів; представлено розширене визначення поняття „особистісна зрілість”;

Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані в результаті теоретичного дослідження дані, можуть використовуватись психологічними службами вищих навчальних закладів; психологами-практиками в роботі зі студентською молоддю різних спеціальностей; як допомога самим студентам в процесі становлення їх особистості, оскільки особистісна зрілість є одним з критеріїв ефективності діяльності психолога, головним інструментом у його

професійній роботі, що забезпечує оптимальний творчий потенціал та високу продуктивність праці

Структура роботи. Магістерська робота викладена на сторінках, складається зі вступу, теоретичного розділу аналізу літературних джерел, та розділу з оглядом сучасних емпіричних досліджень, висновків, списку використаної літератури, який містить 63 літературних джерела (з яких 13 закордонних). Матеріали магістерської роботи ілюстровані 1 малюнком.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ МОЛОДІ

1.1. Поняття особистісної зрілості як проблема досліджень у соціальній психології

У роботах науковців особистісна зрілість – це складне структурне утворення, що містить в собі такі характеристики, як: відповідальність і компетентність в різних сферах діяльності, самостійність, самореалізацію, адекватне самоствердження, цілепокладання, відрізняє соціально зрілу особистість від соціально незрілої.

Зріла особистість внутрішньо детермінована, здатна координувати власне життя, виходячи зі своїх потреб, має на меті продуктивне й пропорційне застосування власних можливостей згідно з життєвими завданнями. Володіє здатністю до саморегуляції, спроможна визначати й спрямовувати хід подій у житті, коригувати стиль спілкування, активно взаємодіючи з соціальним оточенням.

Отже, особистісну зрілість можна розглядати не лише як характеристику особистості, а й як професійну рису, що потребує формування й подальшого удосконалення.

Як засвідчує досвід, для сучасної психології у контексті підготовки майбутніх фахівців та формування їх особистісної зрілості важливим є пошук альтернативних існуючим методів роботи, оскільки вимоги до особистості психолога-практика є своєрідними, що зумовлено системою напрямів професійної діяльності. Поряд з цим, результати підготовки практичних психологів демонструють, що наявна система вищої освіти у повному обсязі не

забезпечує формування особистісної зрілості фахівця практичної психології, здатного якісно й високопрофесійно виконувати певні обов'язки, що постають перед ним у практичній діяльності.

Сучасні соціально-економічні зміни обумовлюють підвищення суспільного запиту на психологічну допомогу населенню, що, в свою чергу, потребує достатньої кількості висококваліфікованих психологів-практиків, які відрізняються не тільки володінням спеціальними знаннями, уміннями, навичками, але й високим рівнем особистісної підготовки.

Результати фундаментальних досліджень вчених гуманістичного напрямку в становленні та розвитку особистості (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Б. Г. Ананьєв, І. Д. Бех, Л. І. Божович, А.В.Брушлинський, Є. О. Клімов, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, В. М. М'ясищев, К. К. Платонов, В. О. Татенко, Б. М. Теплов, Т. М. Титаренко) надають можливість розуміти людину як суб'єкта діяльності й спілкування. Це дозволяє науковцям і практикам узагальнено розкрити цілісність всіх якостей людини (при- родних, індивідуальних, соціальних тощо), що сприяють успішній професійній діяльності. Уявлення про зміст активності особистості розширюється за рахунок не лише свідомого ставлення до об'єктивного світу, а й свідомого ставлення до самого себе, розуміння власної індивідуальності та неповторності.

Так, К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова та А. В. Брушлинський стверджують: «людина об'єктивно виступає (й вивчається) у системі нескінченно різноманітних суперечливих якостей. Найважливіша з них – бути суб'єктом, тобто творцем своєї історії, вершителем свого життєвого шляху: ініціювати й здійснювати споконвічно практичну діяльність, спілкування, пове- дінку, пізнання, споглядання й інші види специфічно людської активності – творчої, моральної, вільної. Суб'єкт – це людина на вищому рівні активності, цілісності (системності), автономності й т.д.» [2] .

На даний час функціонує визначення *особистісної зрілості* як вищого рівня розвитку людини, пов'язаного з формуванням і стабілізацією у неї певних якостей. Поняття „особистісна зрілість” використовується у працях Л. Анциферової (1978), В. Петровського (1993), Т. Скрипкіної (2000), Л. Овсянецької (2001), Д. Леонтьєва (2002). Ідея вивчення особистісного потенціалу належить Д. Леонтьєву, який розглядає особистісну зрілість як вияв особистісного потенціалу та критерій особистісного зростання.

Слід зазначити нечіткість окреслення поняття „особистісна зрілість”, що приводить до його ототожнення з психологічною зрілістю та недиференційованістю від поняття „зріла особистість”.

Психологічна зрілість визначається у вузькому сенсі як показник роботи сенсорних, мнемічних та інтелектуальних функцій людини (М. Дьяченко, Л. Кандибович); у широкому сенсі – як період свідомої регуляції людиною власної поведінки, який передбачає реалізацію людини як особистості (Є. Сергієнко). *Зріла особистість* характеризується розширеним чуттям Я, здатна з розумінням ставитись до довкілля, має чуття фундаментальної емоційної безпеки і прийняття себе, діє і думає у відповідності з зовнішньою реальністю, здатна до самооб'єктивації, розуміння себе і до гумору, живе у гармонії з власною філософією життя (Г. Олпорт).

У сучасній соціальній психології особистості одним з провідних напрямків визнається дослідження особистісних рис. Конструктивність підходу до особистості крізь призму теорії рис науковці вбачають у тому, що цей підхід дозволяє одночасно здійснити опис глобальних властивостей суб'єкта та динамічність людської природи.

Для соціальної психології особистості залишається важливою проблема, яким чином риси об'єднуються в структуру, утворюючи особистість як систему. *На нашу думку, відповідь на це питання розкривається диспозиційною концепцією особистості.*

Такі наукові факти обґрунтували доцільність уточнити суть феномену особистісної зрілості саме через опис її рис. Тому однією з головних теоретичних засад нашого дослідження є диспозиційна теорія Г. Оллпорта, у якій найбільш важливою одиницею аналізу структури особистості є риса (диспозиція).

Диспозиція розглядається як готовність суб'єкта до поведінкового акту, дії, вчинку або до їх послідовності. Диспозиції закріплюються в особистісній структурі в результаті досвіду, а також *утворюють ієрархію*: нижчий рівень – фіксовані установки, середній рівень – система соціальних установок (атитюдів), вищий рівень утворюють домінуюча спрямованість інтересів особистості, система ціннісних орієнтацій, потреба у саморозвитку і самовиявленні, життєві принципи людини та її концепція життя.

Г. Оллпортом були окреслені три типи рис особистості: 1) кардинальні риси, якими, на думку науковця, володіє дуже небагато людей. Ці риси настільки охоплюють поведінку людини, що майже усі вчинки особи можна звести до їх впливу; 2) центральні риси – ті, що скеровують домінуючі типи поведінки людини. Вони є своєрідними будівельними блоками індивідуальності і визначають такі тенденції у поведінці людини, які легко можуть побачити оточуючі; 3) вторинні риси є менш помітними, менш стійкими, менш узагальненими і виявляються не так стійко і систематично, як інші риси характеру. *На нашу думку, риси, що характеризують особистісну зрілість*, за типологією Г. Оллпорта, є центральними рисами пропріуму особистості. Ці риси можна вважати індикаторами особистісної зрілості. Поняття *пропріуму*, за Г. Оллпортом, визначається як динамічний центр особистості, що складається з рис, які сприймаються особою як важливі для її самоповаги та самоідентичності.

Питання особистісної зрілості – одне із основних прикладних завдань психології розвитку людини. При розв'язанні задач такого типу чільне місце

посідає можливість прогнозу розвитку певних психічних властивостей та їх корекція. Така можливість реалізується за конструювання моделі феномену особистісної зрілості. Стосовно об'єкта *модель* виконує функції достовірного опису, логічного пояснення, вірогідного прогнозу та ефективної корекції (управління) його поведінкою.

Однією з популярних нині *моделей особистості* є п'ятифакторна модель П. Коста і Р. Мак-Кра (1961), яка була побудована емпіричним шляхом і характеризує особистість з точки зору екстраверсії – інтроверсії, співпраці, конформності, відкритості, емоційної стабільності. Проте науковці критикують дану модель за неможливість за її допомогою передбачити динаміку розвитку особистості.

Н. Бордовська і А. Реан (2001) виокремили чотири основних, базових складових особистісної зрілості: відповідальність, терпимість, саморозвиток, позитивне мислення і позитивне ставлення до світу (цей компонент наявний в усіх інших складових). На думку науковців, концепція особистісної зрілості повинна базуватися на уявленні про єдність самоактуалізації та самотрансценденції, про дію стосовно них принципу доповнюваності.

На нашу думку, *завдання опису рис особистісної зрілості та їхньої взаємодії можна здійснити через побудову моделі особистісної зрілості.*

Особистісно зрілу людину можна розглядати як відкриту систему, що самоорганізується. Тоді *модель особистісної зрілості*, у якій обґрунтовано індикатори особистісної зрілості, особистісна зрілість як динамічна особистісна структура, механізми її детермінації та латентний період формування, *слід базувати на двох принципах психічного розвитку – принципі диференціації-інтеграції та принципі цілісності.*

Принцип диференціації-інтеграції виступає в якості найбільш важливого критерію ступені організації системи. Він дозволяє робити висновки щодо рівня розвитку системи за кількістю елементів, що входять до неї, та різноманітністю

зв'язків між ними. Відповідно до принципу диференціації – інтеграції, модель особистісної зрілості дозволяє проектувати рівень розвитку особистості. Принцип цілісності характеризує співмірність та врівноваженість, узгодженість взаємодії елементів цілого.

Дослідження феномена особистісної зрілості представлено в роботах Б. Г. Ананьєва, Л. І. Анциферової, М. Й. Боришевського, Ю. З. Гільбуха, Г. Олпорт, Ф. Перлза, А. О. Реана, К. Роджерса, Т. М. Титаренко, Д. Й. Фельдштейна, О. С. Штепи та ін. Численні дослідження вчених-психологів розкривають різні аспекти феномена особистісної зрілості. Вважаємо, що у загальному розумінні поняття «особистісна зрілість» можна визначити як вищий рівень розвитку людини, пов'язаний із формуванням і стабілізацією у неї певних якостей [27; 32].

У наукових джерелах зрілість розглядається в двох аспектах: як вікова характеристика й як якість особистості. З огляду на це, важливо розділяти поняття «дорослість» й «зрілість». О. О. Бодальов зазначає, що дорослість і зрілість це не тотожні поняття [27, 131]. К. О. Абульханова й Т. М. Березіна вказують на те, що зрілість не даність віку, а досягнення певного способу життя, відповідно до типу особистості [36, 18]. Г. Олпорт відзначає, що не всі дорослі досягають повної зрілості. Індивід, який не досяг дорослості впродовж онтогенезу, може бути особистісно зрілим. Водночас часто спостерігаються випадки, коли з віком особистість не набуває рис особистісної зрілості [28]. Е. Еріксон також описує низький рівень взаємозв'язку дорослості (як вікового етапу) й зрілості (як якості особистості). Вчений зауважує, що не завжди з досягненням фізичної дорослості може спостерігатись моральна зрілість особистості.

Дорослість особистості можна тлумачити як період онтогенезу. Разом із тим, психологічний бік поняття дорослості до певної міри є спорідненим до поняття «особистісна зрілість». Зміст психологічної категорії феномена

дорослості (разом із соціальною та юридичною категоріями) передбачає сукупність характеристик, які зумовлюють особливості функціонування особистості в соціумі та формування власного стилю життя. Таким чином, хронологічний вік не є вагомим критерієм досягнення особистісної зрілості особистості.

А. Маслоу, представник гуманістичної психології, стверджує, що зрілість особистості проявляється в самоактуалізації. На думку вченого, самоактуалізація особистості полягає в максимальній реалізації власних задатків, здібностей і талантів. На основі аналізу біографій видатних людей, А. Маслоу виокремив наступні характеристики самоактуалізованих особистостей: прийняття себе, інших, природи; неупередженість оцінок; незалежність від культури й оточення; спонтанність; зосередженість на проблемі; відстороненість; ефективно сприйняття реальності; демократичний характер; стійкі моральні переконання; почуття гумору; креативність; глибокі переживання, соціальні почуття; вибірковість у взаєминах, дружні стосунки з іншими самоактуалізованими особистостями тощо [9].

Г. Олпорт виділив шість критеріїв зрілості особистості: доброзичливість у ставленні до інших; реалістичність сприйняття; емоційна безпека (прийняття себе); розширене відчуття власного Я; самооб'єктивація: розуміння й почуття гумору; єдина філософія життя [51]. К. Роджерс, характеризуючи здорову зрілу особистість, застосовує поняття «повноцінно функціонуюча особистість». Тим самим вчений підкреслює важливість певних якостей особистості в процесі побудови ефективної стратегії життя [60].

С. Л. Братченко і М. Р. Миронова виокремлюють такі характеристики зрілої особистості: самостійність, конструктивність, динамічність, цілеспрямованість, цілісність й індивідуальність тощо. Вчені сформулювали основний закон особистісного росту. В основі цього закону домінантою є те, процес саморозвитку актуалізується за необхідних умов. У подальшому

результатом саморозвитку будуть зміни в напрямку зростання особистісної зрілості особистості. Критерії особистісного росту, які є свідченням ефективності процесу, умовно можна поділити на дві категорії: інтраперсональні й інтерперсональні. До інтраперсональних критеріїв належать: прийняття й розуміння себе; відповідальна свобода; відкритість внутрішньому досвіду переживань; цілісність; динамічність. До інтерперсональних критеріїв уключені: прийняття й розуміння інших; творча адаптивність; соціалізованість. Вчені зазначають, що зростання одного з критеріїв сприяє зростанню й інших. Таким чином, важливим є сам факт руху в цих напрямках, включення в процес відкриття й знаходження себе. Це дає можливість людині відчувати себе вільною і відповідальною, автентичною і неповторною, дружелюбною і відкритою, сильною і творчою. Врешті-решт, квінтесенцією поєднання таких характеристик є зрілість особистості [28,114].

О. С. Штепою виокремлено десять рис зрілої особистості: синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, децентрація, життєва філософія [33,112].

Н. В. Бордовська й А. О. Реан виділяють певні компоненти особистісної зрілості, як-от: відповідальність, саморозвиток, у поєднанні з терпимістю. Крім того, автори виділяється інтегративний компонент, який охоплює всі попередні й одночасно є присутнім у кожному

Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновки, що феномен особистісної зрілості є складним. Залежно від напрямку вчені виокремлюють різні компоненти особистісної зрілості. Саме тому в сучасній психології не існує єдиного формулювання окресленого поняття й немає єдиного визначення компонентів особистісної зрілості.

Як видно з рис. 1.1., риси зрілої особистості об'єднано в декілька підгруп:
– Прийняття себе та інших. Цей компонент на думку багатьох дослідників

є необхід- ність умовою зрілості особистості та процесу самоактуалізації (В. О. Ананьєв, С. Л. Братченко, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, О. С. Штепа). Сутність цієї характеристики полягає в доброзичливому ставленні до оточуючих, по- ваги до їх цінностей, захоплені і поглядів; вагомою складовою особистісної зрілості є усвідомлення власних сильних й слабких сторін та їх прийняття.

– Здатність до рефлексії та самопізнання. На важливість цього компонента вказували С. Л. Братченко, М. Р. Миронова, Г. Олпорт та ін. Цей компонент передбачає наявність адекватної й гнучкої «Я-концепції», осмисленість життя, здатність до відстеження процесу ви- конання власних дій та їх результатів, навички саморефлексії. Аналіз власних дій, надання сенсу власному існуванню сприяє більш ґрунтовному осмисленню себе й інших, побудові ефективної життєвої філософії.

– Саморозвиток і самоактуалізація. Вагомість цього компоненту в структурі особистісної зрілості підкреслювали Н. В. Бордовська, Н. М. Дідик, А. Маслоу, А. О. Реан. На думку вчених, саме цей компонент пов'язаний із актуалізацією здатності до особистісного зростання, спрямованістю на самоактуалізацію.

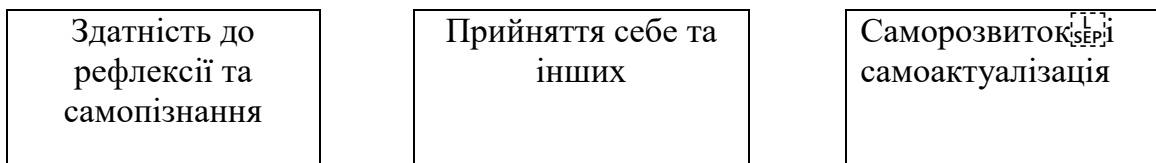
– Здатність до емпатії й емоційна стійкість. Емоційний компонент у структурі феномена особистісної зрілості передбачає здатність встановлювати емоційну близькість, вибудовувати стосунки з іншими; наявність емпатії, емоційно-адекватної реакції на різні ситуації, емоційну зрілість (С. Л. Братченко, М. Р. Миронова, Г. Олпорт, О. С. Штепа та ін.).

– Відповідальність і здатність приймати рішення. Саме цей компонент передбачає здатність особистості нести відповідальність за свої дії й рішення в різних сферах діяльності, інтернальний локус контролю. Особистість із такою характеристикою має власну думку, здатна її відстоювати й самостійно приймати рішення (Н. В. Бордовська, Н. М. Дідик, А. О. Реан, В. Франкл, О. С.

Штепа).

– Здатність до творчості, креативність. Виявляється в адаптивності до мінливих умов навколишнього середовища, спроможності діяти незалежно від умов, гнучкій Я- концепції, можливості швидше навчатися й засвоювати інформацію (Л.В. Божович, А. Маслоу, К. Роджерс, О. С. Штепа).

– Мотивація досягнення (Л. В. Долинська). Людина з переважанням мотивації досягнення ставить перед собою реальні конструктивні цілі й налаштовується на їх реалізацію. Зазвичай особистість із мотивацією досягнення впевнена в собі, відповідальна й ініціативна.

КОМПОНЕНТИ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

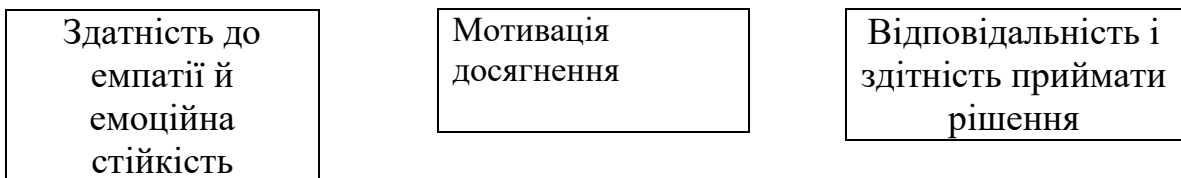

Рис. 1.1. Компоненти особистісної зрілості

Визначені критерії особистісної зрілості є свідченням процесу особистісного зростання, руху в напрямку самоактуалізації та самотрансценденції. Найбільш повно цей процес розгортається в період навчання й здобуття професії.

Професійна діяльність є важливим та невід’ємним компонентом взаємодії особистості з суспільством. Завдяки реалізації себе в професійному напрямку особистість має можливість реалізувати свій внутрішній потенціал в

зовнішньому суспільному середовищі. Саме це допомагає їй відчутти власну цінність і значущість. Молода людина, яка здобуває професію і прагне досягти високого професійного рівня, повинна постійно розвиватися, удосконалювати здобуті вміння й навички, реалізовувати творчий потенціал. У процесі здобуття будь-якої професії вкрай важливим є усвідомлення важливості особистого розвитку. Втім в професіях соціономічного спрямування це набуває найбільшої значущості.

Аналіз сучасних досліджень, спрямованих на вивчення психологів як представників професій соціономічного спрямування, дозволяє стверджувати, що для професії психолога вкрай важливим є поєднання професійної підготовки з розвитком особистісної зрілості майбутніх фахівців. Особливістю професійної діяльності практичного психолога є те, що він працює з індивідуальністю людини за допомогою власної індивідуальності.

1.2. Теоретичний аналіз досліджень особистісної зрілості в структурі особистості психолога в роботах сучасних українських психологів

У зв'язку з підвищенням суспільної значущості професії психолога дедалі більше досліджень присвячується психологічному аналізу саме цієї діяльності (В.О. Моляко, В.В. Рибалка, Н.В. Чепелева, В.Г. Панок, О.П. Саннікова, І.В. Дубровіна, К.А. Рамуль, Н.В. Багманова, В.В. Гусейнов, Ж.П. Вірна та ін.) та професійному становленню майбутніх психологів зокрема (О. Ф. Бондаренко [6], Ж. П. Вірна , Л. В. Долинська, І. А. Зязюн, Н.Л. Коломінський , В. Г. Панок [38], Н. І. Пов'якель, В. А. Семиченко, Н. В. Чепелева, Н. Ф. Шевченко та ін.).

У наукових працях зазначених вчених відстежується думка про те, що професійна підготовка майбутніх психологів повинна здійснюватись у новій особистісно орієнтованій парадигмі, передбачати актуалізацію професійно важливих особистісних якостей, орієнтуватись на формування професійної

компетентності психолога, а також створення системи професійних навичок, які дозволяють досягати професійного успіху, самореалізації, набуття професійної культури спілкування, професійної інтуїції, рефлексії.

В психологічному аспекті процес професійного становлення особистості фахівця детально висвітлено в наукових дослідженнях Ж.П. Вірної (мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога) [31, 18], А.К. Маркової (психологія праці вчителя) [28, 14], Л.М. Мітіної (психологія професійного розвитку вчителя) [28, 14], З.М. Мірошник (рольова структура особистості вчителя початкових класів) [36, 17], Н.І. Пов'якель (професіогенез саморегуляції професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів) [35], та Н.Ф. Шевченко (становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки) [54].

Підготовку практичного психолога розглядається науковцями з точки зору двох взаємопов'язаних аспектів: умовних соціально-психологічних рольових диспозицій психолога як професіонала і як особистості. Зрозуміло, що ці соціальні ролі є невід'ємними в моделі фахівця- психолога але необхідно враховувати можливість наявності і співіснування відносної автономності професіоналізму та особистісної спрямованості.

Позитивну роль у підготовці практичного психолога відіграє *методологічний принцип особистісно-діяльнісного підходу* (йдеться про ідею врахування та поєднання в процесі професійної підготовки психолога особливостей і вимог професійної діяльності й особистості, яка повинна оволодіти цією діяльністю).

З іншого боку навчальна діяльність студента – майбутнього психолога розглядається як особистісно орієнтована праця. Згідно цього підходу особистість практичного психолога створює свою професійну діяльність і, водночас, формується й визначається взаємопроникнення особистості в діяльність і діяльності в особистість, що саме по собі вже є показником

особистісної зрілості.

Цей підхід акцентує увагу, що навчати психолога-практика необхідно на матеріалі актуальних життєвих проблем, організовувати пошук практичних шляхів їх вирішення на основі здобутків теоретичної психології. За допомогою цього шляху особистість студента поступово набуває рис особистості психолога [23, 12].

Не випадково у структурі моделі фахівця вирізняються загальні вимоги, спільні для всіх професій, а також специфічні, властиві для окремих галузей діяльності. Особливості професії практичного психолога ґрунтовно відображаються в освітньо-кваліфікаційній характеристиці даної спеціальності, яка, у свою чергу, є складовою державного стандарту освіти України – сукупності норм, які визначають вимоги до підготовки фахівця [9; 15]. Тобто, діяльність фахівця (безпосередньо практичного психолога) обумовлена виконанням низки професійних завдань та соціальних функцій, які, по суті, виступатимуть соціальними ролями особистості майбутнього практичного психолога.

А.К. Маркова, описуючи «модель фахівця», виділяє «модель діяльності фахівця» і «модель особистості фахівця». Але при цьому сама «модель особистості фахівця» визначається часто як «сукупність його (фахівця) якостей, що забезпечують успішне виконання завдань, які виникають у виробничій сфері, а також самонавчання і саморозвиток працівника, тобто ми маємо фактичне підтвердження єдності цих моделей з поняттям особистісної зрілості [33, 20].

Загалом, в українській психологічній літературі питання підготовки практичних психологів висвітлюється за такими аспектами, як методологічні та теоретичні аспекти підготовки психологів (Г.О. Балл, О.Ф. Бондаренко, Л.Ф. Бурлачук), компоненти професіоналізму психолога (Д.Б. Богоявленська, О.Ф. Бондаренко), спеціальні здібності та професійно важливі якості майбутніх психологів (М.О. Амінов, І.А. Мартинюк, М.В. Молоканов, Р.В. Овчарова, Н.В.

Пророк), формування особистісних конструктів майбутніх фахівців (Л.В. Мова, Н.І. Пов'якель, Л.І. Уманець, Н.Ф. Шевченко) тощо.

Н.В. Чепелева та Н.І. Пов'якель розробили науково обґрунтовану модель особистості психолога-практика, що передбачає основні функції його професійно-психологічних завдань. У базову основу моделі особистості практикуючого психолога дослідники поклали три вектори: вектор взаємодії суб'єкта з довкіллям; вектор структурної організації суб'єкта; вектор часу [35].

Н. Б. Завгородня поділяє точку зору Н. В. Чепелевої й Н. І. Пов'якель, згідно з якою модель особистості складається з підструктур, котрі визначаються про-відними особистісними властивостями, домінуючим типом психологічної компетентності, характером професійних знань та іншими специфічними особливостями [18, 141–142].

П.А. Сорокун пропонував виділяти в структурі особистості психолога здатність до ідентифікації – ототожнення себе з іншою особистістю (зрозуміти її думки, почуття, ідеали тощо). Здатність ідентифікувати себе з іншим є важливою професійною якістю особистості психолога. У своєму дослідженні П.А. Сорокун відзначає ще один з найважливіших компонентів структури особистості психолога – здатність до емпатії, яка представляє емоційне співпереживання ідентичних почуттів однією особистістю в процесі спілкування з іншою [42,15].

Варто зауважити, що не всяка людина здатна працювати практичним психологом, тому процес підготовки таких спеціалістів має включати не тільки навчання психологічним дисциплінам, а й формування професійно важливих рис особистості спеціаліста (О. Ф. Бондаренко, В. Г. Панок, Н. В. Чепелева та ін.). До таких можна віднести психологічний світогляд як певний тип життєвої філософії особистості, побудовані на ньому структуру цінностей, спрямованість особистості, розвинуті механізми соціальної перцепції, розвинуті навички професійного спілкування, вміння керувати процесом взаємодії з іншими,

навички саморегуляції, розвинуту професійну інтуїцію, специфічну Я-концепцію, альтруїстичні настанови та ін. [32].

Найвідоміші українські дослідники професійного розвитку та психології професіоналізму (В.А. Семиченко та ін.) переконливо доводять, що характеристики особистості суттєво впливають на процес і результат мислення й діяльності у ході професіоналізації особистості. Дослідники відзначають, що розвиток мислення є складовою професійного становлення особистості майбутнього фахівця, в процесі чого воно набуває ознак, що є характерними саме для певної професії та набуття фахової компетентності, а це в свою чергу призводить до формування особистісної зрілості.

Так, Н.І. Пов'якель розглядає саморегуляцію як професійно-важливу властивість, необхідну складову здатності до вирішення завдань психологічної практики. Саморегуляція мислення фахівця визначається як індивідуально створена система дій, що базується на Я-концепції особистості та виступає як засіб або система засобів професійного самоусвідомлення та самоорганізації з метою успішного вирішення завдань [35, 17].

І.А. Зязюн, аналізуючи специфіку професійного становлення психологів, вказує на необхідність формування здатності до рефлексії, яка сприяє професійному самовизначенню та формує спроможність ефективно вирішувати внутрішні проблеми. Вчений зазначає, що у підготовці психологів важливим є пошук нових методів роботи, оскільки вимоги до особистості психолога-практика відрізняються від вимог до особистості студентів інших спеціальностей [19].

М.С. Лобур розглядає професійно значущі якості як «особисті якості суб'єкта, які необхідні для успішного оволодіння професійними знаннями, вміннями і навичками, вони визначають успішність навчання у встановленні терміни і ефективність професійної діяльності» [28, 10].

Л. О. Кияшко виділяє наступну групу ознак, які, на його думку, є найбільш значущими у діяльності практичного психолога: емпатія, щирість, терпимість, любов до людей, професійна компетентність, спостережливість, вміння оцінювати причини соціальних явищ, вміння слухати, демократизм, витримка, безоцінне ставлення до людей.

Отже, значна кількість вітчизняних праць присвячена саме дослідженню професійно значущих якостей практичного психолога як тотожних психологічним характеристикам особистості, до яких обрана професійна діяльність ставить високі вимоги (С.Д. Максименко [27], В.Г. Панок [34], Н.І. Пов'якель [35]).

Поняття «професійно важливі якості» тісно пов'язане з поняттям «професійна компетентність». І.О. Злобіна визначає компетенції як «деякі внутрішні потенційні приховані психологічні новоутворення: знання, уявлення, програми (алгоритми) дій, систем цінностей і відношень, які потім виявляються у компетентностях людини [21].

Важливим чинником у професійному становленні психолога є формування професійних здібностей на основі розвитку його особистісних та професійних утворень щодо основної мети психологічної допомоги – це допомога людині в розв'язанні її життєвих проблем та налагодженні стосунків з оточуючими. З огляду на сказане можна визначити найсуттєвіші особистісні утворення, що слід враховувати у процесі професійного відбору абітурієнтів на спеціальність «практична психологія» (Ж. П. Вірна, В.Г.Панок, Н. І. Пов'якель, Н. В. Пророк, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко та ін.): спрямованість особистості (пізнавальний, особистісний, творчий компонент); розвинуте почуття соціальної відповідальності, гуманістична громадянська позиція; здатність до ефективних форм і прийомів спілкування з іншими людьми; активність, організованість, експресивність, конструктивність, старанність; прагнення до самовдосконалення й само актуалізації; мотивація на досягнення успіху в

обраній професії; високий рівень розвитку психічних процесів (пам'ять, увага, мислення та ін.); розвинуті загальнолюдські якості (вихованість) [33, 181].

Т.М. Титаренко наголошує на тому, що крім належної освіти психолог-практик має бути особистісно придатним для надання психологічних послуг, тобто маєтись на увазі, що надання таких послуг можливе тільки за умов власної особистісної зрілості фахівця-психолога. Тому, ідея професійного відбору психологів, які бажають у майбутньому стати консультантами, з урахуванням не лише їхньої мотивації чи рівня знань, а й індивідуально-психологічних характеристик, має неабияку значущість. Т.М. Титаренко зазначає, що варто звернути увагу на особисту відповідальність майбутнього психолога-практика. Професійне становлення залежить не тільки від зовнішніх умов, тривалості та якості навчання. Якщо професійний вибір був не ситуативним, випадковим, а самостійним і усвідомленим, то молода людина багато в чому сама забезпечить собі гідний професійний розвиток. Здатність особистості до життєвого, в тому числі і професійного вибору передбачає наявність у психіці певної структури, на підґрунті якої цей вибір робиться, а саме це і є основою формування особистісної зрілості як людини, так і фахівця [42].

Особистісний розвиток, самоактуалізація, як показники особистісної зрілості) є чи не найважливішим фактором для досягнення високого рівня професіоналізму, розвитку професійно значущих якостей. Змістовною характеристикою професійного самовизначення особистості є її ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності, саме це зазначається у більшості психологічних досліджень. А тому, стійке позитивне ставлення виступає показником завершеності даного процесу [27]. Ті зміни, які відбуваються в структурі образу «Я», значною мірою характеризують зміни ставлення особистості до себе, як професіонала і можуть фіксуватися в межах окремої стадії професійного становлення особистості. Слід зазначити, що зміна

критеріїв ставлення до себе часто проявляється у формі зміни критеріїв до професії. А коли розширюється образ професіонала, перетворюючись у розгалужену систему ролей, то переформовується і ставлення до професії взагалі. Саме професійна діяльність слугує одним із соціально значущих способів формування через ролі відносин особистості з іншими людьми й зі світом у цілому [5].

Акцентуємо увагу на тому, що професійний розвиток невідокремлений від особистісного – в основі і того, і іншого лежить принцип саморозвитку, який детермінує здатність особистості перетворювати власну життєдіяльність в предмет практичного перетворення і досягати творчої самореалізації [32].

О.Ф. Бондаренко відзначає, що професія психолога вимагає від свого представника перш за все цілком визначеної особистісної роботи: відпрацювання своїх власних емоційних і змістових проблем, оволодіння певною культурою самоаналізу та особистісної рефлексії, усвідомлення у більш повному обсязі своїх власних особистісних, моральних, культурних, когнітивних і глибинних цінностей, без співставлення з якими практика психологічної допомоги не може бути професійною [33, 129].

За визначенням Т.С. Яценко, «підготовка майбутнього практичного психолога має полягати не лише у формуванні належних теоретичних знань, а й у набутті навичок практичної роботи із орієнтацією на глибинне пізнання психіки у взаємозв'язку свідомої і несвідомої сфер, що передбачає особистісну психо- корекцію» [25, 5].

О.С. Штепа серед особистісних якостей практичного психолога визначає особистісну зрілість одним із критеріїв ефективності діяльності психолога, головним інструментом у його професійній роботі, що забезпечує високу продуктивність праці [44, 12].

Особистісна зрілість – відображення рівня самоактуалізації особистості психолога (Ю. Г. Долінська), забезпечує особистісну регуляцію мисленнєвих

процесів психолога (Н. І. Пов'якель), є особистісною передумовою здатності до фасилітаційних впливів (О. О. Кондрашихіна) [35, 16].

Професійно значущі особистісні якості майбутніх практичних психологів (саморегуляція, самостійність, креативність, інтелектуальність, комунікабельність, емпатійність, моральність, відповідальність, Егоідентичність, самоприйняття, автентичність, трансцендентність, самоактуалізація) складають характеристики особистісної зрілості, що забезпечує успішне професійне становлення [44, 37].

Г.Ю. Кравець критеріями особистісної зрілості студентів вважає: автономність (самостійність у судженнях та вчинках); відповідальність за результати навчально-професійної діяльності; здатність до співробітництва та взаєморозуміння з однокурсниками та викладачами на основі толерантності та емпатії; здатність до саморегуляції індивідуальних станів [43, 42].

Серед критеріїв особистісної зрілості майбутніх практичних психологів О.С. Штепа виділяє наступні: відповідальність (уміння робити вибір і усвідомлювати його наслідки); саморозуміння (здатність до самоаналізу й побудови цілісного Я-образу); прагнення бути цілісною особистістю (розуміння перспектив саморозвитку, самореалізація з метою бути корисним у співпраці з оточуючими) [32, 141].

В свою чергу С.Л. Братченко та М.Р. Миронова виділили інтраперсональні (прийняття і розуміння себе, цілісність і динамічність, відкритість внутрішньому досвіду переживань, відповідальна свобода) та інтерперсональні (прийняття і розуміння інших, соціалізованість, творча адаптивність) критерії [32, 142].

А.В. Іващенко і Т. Страва також описали зовнішні й внутрішні критерії особистісної зрілості, що взаємодіють між собою:

1) категорія внутрішніх компонентів зрілості – індивідуальні якості особистості (психічна автономія, пам'ять, емоційна зрілість, інтерналізація

цінностей, інтерналізація норм, вразливість, темперамент, зовнішність, домагання, адекватна оцінка та самооцінка);

2) категорія зовнішніх компонентів зрілості – суспільні якості особистості (інтерперсональна компетенція, просуспільна діяльність, відкритість, емпатія, інтерперсональна близькість, гармонія з оточуючим середовищем, автономний погляд на світ) [41, 18].

Серед показників особистісної зрілості знаходимо: самоактуалізацію, акцентування дозрівання блоку Его на рівні зрілості дорослого, здатність до самотрансценденції, відповідальність за власні вчинки, здатність керувати власними потребами та мотивами, оптимальний рівень довіри до себе, відчуття ідентичності, компетентність як здатність розуміти інформацію та приймати її на основі рішення щодо власної особистості, наявність вимоги зрілості до дитини з боку батьків [38, 14].

За словами Н. В. Наумчик і Н. В. Тарасенко, показниками зрілості є: здатність людини до самовизначення в найширшому колі значущих питань, перш за все – у сфері професійно-трудової діяльності, освіти й саморозвитку, а також способу життя загалом; високий рівень розвитку мотивації діяльності, високий рівень мотивації досягнення успіху; готовність до побудови міжособистісних стосунків на основі толерантності, емпатії й відповідальності [33].

Центральним структурним елементом у моделі професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутнього практичного психолога виділено саморегуляцію – особистісний рушійний механізм для самозмінювання й особистісного зростання. Саморегуляція передбачає суб'єктність, виконання активної діяльності, що спрямовує майбутнього психолога в напрямку до особистісного зростання [10, 14].

Аналіз досліджень з питання підготовки майбутніх психологів до професійної діяльності дозволяє зробити висновок, що більшість дослідників так чи інакше підкреслює значущість у діяльності психолога рівня його особистісного розвитку, самореалізації його особистості. Шляхи активізації даного процесу різні: самопізнання як важливий елемент освіти майбутніх практичних психологів у вузі (Н.Ф. Шевченко, Т.В. Скрипаченко); формування спрямованості психолога-студента на оволодіння теоретичними та практичними знаннями, вміннями (А.Г. Самойлова, О.П. Саннікова); використання активних методів і засобів навчання, різноманітних тренінгів, розв'язування психологічних ситуацій ті ін. (С.В. Васьківська, П. П. Горностай, В. В. Карікаш, Л.І. Уманець, Т.С. Яценко); формування особистісної позиції у процесі фахової підготовки психолога (Н.І. Пов'якель, О.Л. Подоланюк).

А.В. Фурман, досліджуючи особливості високопрофесійного розв'язання соціально-психологічних проблем у роботі з людьми акцентує увагу на понятті психологічної грамотності та зазначає, що психологічно грамотною може вважатися та людина, яка: опанувала фундаментальними теоретичними знаннями (закони, закономірності, принципи, механізми, поняття, факти) у сфері сучасної психології; уміє застосовувати їх під час психологічного аналізу різних соціальних ситуацій, індивідуальної та групової поведінки; володіє достатнім набором норм організації науково-дослідної та освітньо-практичної діяльності з людьми, у тому числі знає і дотримується принципів і вимог Етичного кодексу психолога; виробила і керується вищими гуманними і моральними цінностями у здійсненні власної соціально-психологічної роботи на теоретичному, проектному та досвідному рівнях збагачення соціокультурного оточення [42, 13].

Реалізація функцій у професій типу «людина-людина» здійснюється через виконання певних професійних ролей («психотерапевт», «лікар», «соціальний працівник» та ін.). Іноді саме роль є інструментом впливу професіонала на іншу

людину. У практичній психосоціальной роботі фахівцям дуже часто доводиться грати певні ролі задля досягнення психотерапевтичного ефекту (О.Ф. Бондаренко, П.П. Горностай, Т.М. Титаренко, Т.С. Яценко та ін.). Наприклад, ролі демократичного керівника групи з арттерапії, експерта з конкретних психологічних проблем, уважного, чуйного консультанта, авторитарного, конфліктного члена групи тощо. Часто у процесі консультування або групової роботи (гри) психолог змінює свою роль відповідно до тих завдань, що були ним поставлені, та до обставин, котрі складаються у процесі консультування. Усе це вимагає від спеціаліста глибокого психологічного розуміння: життєвої ситуації клієнта та його реальної життєвої проблеми; своєрідності особистості клієнта та його індивідуальності (неповторності); актуальної ситуації консультування або психокорекційної гри (груподинамічні процеси); механізмів міжособистісної взаємодії та обґрунтованого прийняття конкретної лінії поведінки (ролі); особливостей сприйняття клієнтом власного образу та розвиненої особистісної рефлексії [38, 135].

На думку В.Г. Панка, слід присвячувати увагу описові того або іншого виду роботи практичного психолога. Ці описи мають не лише пропедевтичне значення, а й мету – показати психологічний зміст даного виду професійної діяльності. Причому не тільки однобічно, розглядаючи клієнта в якості об'єкта впливів, а як живий різноспрямований процес, що має наслідки і для психолога, і для клієнта. Це дасть змогу студентові ніби «приміряти» той чи інший вид роботи (професійну роль) на себе, поглиблюючи при цьому уявлення про професію, з одного боку, і оцінюючи власні психологічні можливості – з іншого [34, 16].

Кожна особистість характеризується репертуаром життєвих ролей, які змінюються протягом життя. Крім життєвих ролей, що мають велике значення в процесі розвитку особистості, можна виділити так звані «особистісні ролі», що на відміну від соціальних мають тісний зв'язок з глибинними підструктурами

особистості. Кожній людині в житті доводиться не лише виконувати різні соціальні функції (ролі), а й бути різною в залежності від обставин (люблячою або жорстокою, сильною або слабкою тощо). Особистісні ролі – це насамперед певні стани особистості, що дозволяють розкрити певні сторони власного «Я», втілити їх в форму рольової поведінки. Якість виконання людиною тієї чи іншої ролі багато в чому залежить від того, настільки вона розуміє її специфіку і в якій мірі дана роль засвоюється і приймається самою людиною. Припускаємо, що чим більше професійних ролей приміряє на себе практичний психолог, тим ширший його рольовий репертуар і легше вибудувати модель рольової поведінки, оскільки ролі є втіленням мети соціально значущої діяльності, функціональними одиницями соціальної поведінки особистості.

Таким чином, практичний психолог має бути відсторонений від власних професійних ролей і вміти свідомо керувати ними. Досвідчені психотерапевти зазначають, що у практичній роботі важливо не переносити риси непрофесійних ролей на професійні. Недотримання цього правила веде за собою перенесення особистісних проблем терапевта на клієнта, що є недопустимим (О.Ф. Бондаренко, Т. С. Яценко) [42; 25].

Отже, вищезазначене дає підстави стверджувати, що портрет професіонала типу «людина-людина» представлено науковцями, в основному, в узагальненому вигляді. Проте, модель фахівця з практичної психології описана недостатньо, фрагментарно. Для повноцінного входження в професійну діяльність, майбутній практичний психолог має володіти не тільки певними особистісними якостями, а й низкою специфічних, спеціальних характеристик та професійно значущих якостей. Він повинен усвідомлювати всю систему соціальних функцій та професійних ролей, компетентне виконання яких дасть можливість об'єднати їх у рольову структуру особистості.

Таким чином, особистісно-рольові особливості майбутнього практичного психолога мають бути реалізовані в ході фахової підготовки спеціалістів у вищому педагогічному навчальному закладі. Практичний психолог повинен сформуватися як активний суб'єкт діяльності, як зріла особистість з розвинутими особистісними та професійними якостями, які, за нашим припущенням, є передумовою розвитку рольової компетентності (вмотивованої здатності до виконання професійних завдань). Все вище перераховане дає нам змогу зрозуміти що спрофесійне становлення майбутніх студентів –психологів неможливе без особистісного зростання взагалі. Тобто професійне становлення, а вподальшому і зростання є показниками зростання саме особистісної зрілості студента психолога.

З усього вище сказаного, можемо зробити такі висновки:

1. Обґрунтовано поняття особистісної зрілості як окремого виду зрілості поряд з емоційною, психологічною, соціальною та професійною зрілістю.
2. Проаналізовано показники і критерії особистісної зрілості. А саме її показниками є: самоактуалізація, відповідальність за власні вчинки, здатність керувати власними потребами та мотивами, оптимальний рівень довіри до себе, відчуття ідентичності, компетентність як здатність розуміти інформацію та приймати на її основі рішення щодо власної особистості, наявність вимоги зрілості до дитини з боку батьків.
3. Суб'єктивно-вчинковими критеріями особистісної зрілості можуть виступати: відповідальність (уміння робити вибір і усвідомлювати його наслідки), саморозуміння (здатність до самоаналізу і побудови цілісного Я-образу), прагнення бути цілісною особистістю (розуміння перспектив саморозвитку, самореалізація з метою бути корисним у співпраці з оточуючими).
3. Особистісну зрілість характеризується як психологічне новоутворення, що завершує юнацький і відкриває зрілий період життя людини та являє собою

динамічну особистісну структуру, що вкрай важлива для его-ідентичності особистості.

4. Риси особистісної зрілості можна вважати центральними рисами зрілої особистості. Їх можна охарактеризувати як сумірні, тобто такі, що взаємоактивують одна одну. Сучасними психологами-дослідниками виділено десять рис особистісної зрілості методом контент-аналізу властивостей особистості, а саме: синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, децентрація, життєва філософія.

5. Особистісну зрілість представлено як динамічну особистісну структуру процес становлення якої триває з 19 років, а кульмінація розвитку припадає на зрілий період життя.

6. Процес становлення особистісної зрілості можна описати такими стадіями психологічної трансформації: 1) „період парадоксів”, 2) „лабіринт”, 3) „автономізація”, 4) „трансцендентність”, 5) „кристалізація”. Під час процесу актуалізації, який триває від двох місяців, почерговість стадій психологічної трансформації є індивідуальною для кожної людини. Про завершену особистісну зрілість свідчить високий рівень рефлексії особистості за параметрами оригінальності, її суб’єктивне чуття власної цілісності.

7. Особистісна зрілість є одночасно інтегральним критерієм особистісного зростання та виявом особистісного потенціалу людини, тобто її життєстійкості у здійсненні своєї життєвої стратегії. Особистісна зрілість характеризується феноменом самодетермінації і у кризових ситуаціях забезпечує людині можливість вибору моральних цінностей як пріоритетних.

РОЗДІЛ 2. ОГЛЯД СУЧАСНИХ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Огляд сучасних емпіричних досліджень

У дослідженні Н.М. Семенів «Психологічні аспекти дослідження рівня особистісної зрілості» (Національний університет «Львівська політехніка»), викладеної на сторінках видання «молодий вчений № 11(75) за листопад 2019 року), досягнення особистісної зрілості розглядається як складова частина комплексу цілей процесу навчання і виховання у закладах вищої освіти, тобто як розвиток комплексу особистісних якостей студента, яке може бути розвинене в процесі навчання, виховання і самовиховання. З позиції підготовки фахівців у закладах вищої освіти, особистісна зрілість може розглядатися як бажана мета професійного навчання і становлення студента як майбутнього фахівця. У професійній діяльності майбутніх фахівців зріла особистість задає стиль спілкування та відповідним чином впливає на оточуючих людей, ще є обов'язковою функцією професійного психолога. Також ця особистість спроможна визначати і направляти хід подій у своїй професійній кар'єрі. Підходячи до психологічних категорій, що визначають досягнення майбутнім фахівцем психологічного спрямування особистісної зрілості наведемо перелік таких рис: самоприйняття, саморегуляція, відповідальність, інтернальність; самоактуалізація, моральність, професійна діяльність як сенс життя, самореалізація, позитивна я-концепція; інтелектуальність; самостійність; аутентичність; трансценденція, психічне здоров'я. Відповідно, встановивши рівень набуття цих рис, можна констатувати досягнення особистістю відповідного рівня особистісної зрілості. Загально визнаних комплексних тестів, які мають змогу дати точні кількісні показники рівня особистісної зрілості

людини, немає. Проте для визначення такого рівня є окремі наукові розробки і тестові методики, спільне використання яких в психологічному дослідженні встановити рівень особистісної зрілості людини. При проведенні дослідження рівня соціальної зрілості було застосоване поєднання використання методик емпіричного психологічного дослідження к і методів статистичної обробки отриманих в результаті експерименту результатів. Порівняльний та кореляційний аналіз використовувались як обрані методи статистичної математичної обробки отриманої інформації. Для порівняння результатів дослідження у двох і більше групах був застосований метод статистичного опрацювання даних. Відповідно кореляційний аналіз виявив взаємозв'язки між ознаками, що досліджувались емпірично досліджуваними ознаками. Факторний аналіз виділених груп ознак, які взаємодіють між собою дозволив виділити найсуттєвіші змінні.

Аналіз отриманих статистичних даних виконаний за допомогою програми SPSS 13.0. for Windows. Для того, щоб реалізувати мету дослідження та виконати визначені завдання було здійснено емпіричне дослідження в студентському середовищі на психологічному факультеті Львівського державного університету внутрішніх справ. У дослідженні брали участь студенти 3-4 курсів. Загальна вибірка досліджуваних складала 80 осіб. З них 26 особа чоловічої статі та 54 осіб жіночої статі. Вік досліджуваних 19-21 рік. Для вивчення показників особистісної зрілості у студентів-психологів використовувався опитувальник особистісної зрілості розроблений О.С.Штепою. Відповідно до цих результатів у досліджуваних на рівні вище середнього розвинуті толерантність ($M=6,93$, $SD=1,82$), контактність ($M=6,86$, $SD=1,41$), самоприйняття ($M=6,88$, $SD=1,63$), автономність ($M=6,80$, $SD=1,92$), відповідальність ($M=6,48$, $SD=1,91$) та креативність ($M=6,03$, $SD=1,86$). Показники синергічності, глибинності переживань, життєвої філософії та децентрації були виражені на рівні нижче середнього. Зазначені показники та їх

величина свідчать про наявність необхідного рівня особистісної зрілості у студентів. Зазначені показники характеризують досліджуваних, як відповідальних за свої вчинки, готовність діяти згідно із загальними вимогами норм моралі та відповідати за свої вчинки перед самим собою, іншими людьми та суспільством. У стосунках з навколишніми виявляють готовність до співпраці, здатність підтримати, бути надійними у своїй справі, умінні довіряти собі, власним судженням, у відносній незалежності, спрямованості на досягнення, позитивному ставленні до себе, в умінні враховувати минулий досвід і співвідносити його зі своїми планами на майбутнє, уміють самоорганізовуватись, мають власний погляд на світ бачити і реалізовувати власну життєву місію. Для досліджуваних характерний високий рівень цілепокладання, розуміння особистісних цінностей, бачення себе джерелом подій власного життя, уміють досягати власні цілі використовуючи власні ресурси, у співпраці гнучко змінюють лідерську позицію на позицію помічника, не центрується на власній першості. Для вивчення показників мотивації до успіху у студентів використовувалася методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса. Виявлені статистичні показники шкали мотивації до успіху за Т. Елерсом. Відповідно до даних у цій таблиці середній показник мотивації до успіху ($M=17,28$, $SD=2,58$), свідчить про наявність у студентів-психологів високої мотивації до успіху, що характеризує їх як осіб, здатних до середнього рівня ризику для досягнення бажаного результату, докладають максимум зусиль у власну діяльність, схильні орієнтуватися на власні сили, гнучко та наполегливо добиватися поставленої мети, вміють самоорганізовуватись у критичних ситуаціях, та знаходити вихід із них. Для повноцінного виконання своїх обов'язків прагнуть постійно удосконалювати та розвивати свої знання, вміння та навички, скеровують свої ресурси на побудову продуктивних соціальних міжособистісних відносин, у конфліктних ситуаціях стараються зрозуміти тачку зору і позицію свого партнера, та налагодити процес

спілкування. Для вивчення перешкод у встановленні емоційних контактів у психологів використовувалася методика діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів за В.В. Бойко. Показники вказують на особливості перешкод у встановленні емоційних контактів, середній показник цієї методики коливається в межах: $M=6,01$, $SD=2,81$, що свідчить, що інколи емоції можуть перешкоджати у щоденному спілкуванні студентів-психологів, та на шляху досягнення цілей партнерів, але в більшості випадків, досліджувані скеровують свої ресурси на побудову продуктивних міжособистісних відносин, і у конфліктних ситуаціях стараються зрозуміти свого партнера та налагодити процес спілкування. Для вивчення показників кар'єрних орієнтацій студентів використовувалася Анкета «Якорі кар'єри» Е. Шейна. Відповідно, найбільшу кількість балів досліджувані набрали за шкалами «Виклик» ($M=8,3$, $SD=1,89$), «Стабільність роботи та місця проживання» ($M=8,13$, $SD=1,66$). Ці показники характеризують досліджуваних осіб, як людей, основними цінностями, яких є: конкуренція, перемога над іншими, вирішення складних проблем, подолання перешкод, такі люди можуть бути талановитими, займати високі посади, прагнуть реалізувати себе в професії, а також вказує на те, що серед них можуть бути люди, які не ризикують надмірно своїм статусом та надбаннями. На середньому рівні у досліджуваних були показники професійної компетентності ($M=7,83$, $SD=1,51$), менеджменту ($M=6,41$, $SD=1,58$), автономії ($M=6,8$, $SD=1,49$), слугування добру ($M=7,86$, $SD=1,38$) та інтеграції стилів життя ($M=6,55$, $SD=1,51$), цей факт свідчить про те, що досліджувані прагнуть досягати успіху у діяльності, стати майстрами у своїй роботі, виконують свою роботу у межах своєї компетентності, наявність таких цінностей як: робота з людьми, слугування людству, завжди орієнтуються на кінцевий результат. Найменшу кількість балів студенти набрали за шкалою підприємництво ($M=5,31$, $SD=1,47$), що ще раз підкреслює прагнення до стабільності та відсутність готовності до ризику. Також ми бачимо, що досліджувані найбільшу

кількість балів набрали за такими шкалами, як: «виклик», «стабільність роботи та місця проживання», що характеризує їх, як людей, які прагнуть займати високі посади, реалізувати себе в професійній діяльності, вдосконалювати свої вміння та навички, а також дані показники вказують на те, що досліджувані не будуть ризикувати надмірно своїм статусом та надбаннями, тобто для них важливими є стабільність та впевненість. Також слід зазначити, що основними цінностями, якими керуються досліджувані є конкуренція, перемога над іншими, вирішення складних проблем, подолання перешкод. На середньому рівні у досліджуваних були показники професійної компетентності, менеджменту, автономії, слугування добру, та інтеграції стилів життя цей факт свідчить про те, що досліджувані прагнуть досягати успіху у діяльності, стати майстрами у своїй роботі, виконують свою роботу у межах своєї компетентності, завжди орієнтуються на кінцевий результат, ефективно розподіляють свій час, для того, щоб вчасно виконувати поставлені завдання. Найменшу кількість балів студенти набрали за шкалою підприємництво, що ще раз підкреслює прагнення до стабільності та впевненості.

Відповідно до результатів кореляційного аналізу виявлено такі показники. Шкала «відповідальність» позитивно корелює зі шкалою «професійна компетентність» ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), тобто чим більша відповідальність у працівника, тим вищий рівень його професійної компетентності, зі шкалою «автономія» ($r=0,27$; $p\leq 0,05$) та «виклик» ($r=0,28$; $p\leq 0,05$). Ці результати свідчать на користь характеристики людини, як відповідальної за свої вчинки перед самим собою, іншими людьми та суспільством, усвідомлення і переживання нею своїх обов'язків, загальних норм моралі, розумінням і прийняттям їхньої особистісної, групової і суспільної необхідності. У стосунках з навколишніми виявляється ефективна взаємодія, готовність до співпраці, здатність підтримати, про що свідчить високий показник за шкалою професійна компетентність, що характеризується наявністю здібностей у визначеній сфері,

наприклад працівники правоохоронних органів, які прагнуть досягти значних професійних успіхів, стати майстрами своєї справи. Вони не намагаються управляти іншими людьми, виконують свою роботу в рамках професійної компетентності, керуються такими цінностями, як: перемога, вирішення складних питань, подолання перешкод. Існує прямо-пропорційний кореляційний зв'язок між «децентрацією та синергічністю» ($r=0,33$; $p\leq 0,05$). Прямо-пропорційний кореляційний зв'язок означає, що зі зростанням показників за шкалою «децентрація» зростають показники шкали «синергічність», отже дані показники свідчать, про те, що досліджувані прагнуть бути різним, залишаючись при цьому самими собою, у подоланні егоцентризму, умінні поглянути на речі та явища з різних боків, у розумінні і прийнятті того, що інші можуть сприймати щось поіншому, умінні скоординувати свій погляд і свої дії з уявленнями і діями іншої людини, прагнуть налагоджувати спілкування з людьми, навіть, якщо відбувається зіткнення суперечливих поглядів. Завдяки синергічності людина може усвідомити своє місце, призначення у суспільному житті, тобто стати особистістю. Також виявлено прямо-пропорційний кореляційний зв'язок між «глибинністю переживань» та «інтеграцією життєвих стилів» ($r=0,28$; $p\leq 0,05$). Прямо-пропорційний кореляційний зв'язок означає, що зі зростанням показників за шкалою «глибинність переживань» зростають показники шкали «інтеграція стилів життя», що свідчить про те, що досліджувані прагнуть об'єднувати різні сторони свого життя, пізнавати краще світ, оточуючих, здобувати нові знання, вчитись новому, самовдосконалюватись у професійній діяльності. Виявлено прямо пропорційний кореляційний зв'язок поміж «контактністю» і «інтеграцією стилів життя» ($r=0,32$; $p\leq 0,05$). Це пояснюється наявністю у людей, які мають високі показники по цій шкалі, як здатність бути щирими у спілкуванні зі значущими людьми, виражена комунікативна готовність до налагодження взаємовідносин. Також, однією з головних

характеристик контактності особистості є те, що вона сприймає оточуючих з симпатією і викликає симпатію до себе, емпатійність, тобто здатність проникати в емоційну сферу, розуміти людину. Високі показники свідчать про наявність у досліджуваних домінуючих настанов контактності, а саме: настанови на співпрацю і діалог, що забезпечує цілковите взаєморозуміння між самими працівниками організації і поза її межами. Саме диференційовані, міцні, усвідомлювані, позитивні, розвиваючі, спрямовані на людей стосунки, високий рівень розвитку здібностей до розуміння іншої людини, внутрішня мотивація для ефективної діяльності, психологічна проникливість, впевненість, сміливість, дають можливість працівникам об'єднувати різні сторони свого життя. Між шкалою «синергічність» та «перешкодами у встановленні емоційних контактів», виявлено обернено кореляційний зв'язок ($r=-0,32$; $p\leq 0,05$). Обернений кореляційний зв'язок означає, що зі зниженням показників за шкалою «перешкоди у встановленні емоційних контактів» зростають показники шкали «синергічність», можливо тому, що завдяки своїй внутрішній єдності, несуперечливості своїх цінностей, ефективному встановленню контактів з оточуючими, гармонійному сприйманні себе та оточуючих, досліджувані уміють контролювати свої емоції, що не приводить до конфліктних ситуацій. Виявлено прямо-пропорційний кореляційний зв'язок поміж «професійною компетентністю» та «автономією» ($r=0,32$; $p\leq 0,05$), що свідчить про бажання досліджуваних досягати професійних успіхів, вдосконалюватись у своїй діяльності, опановувати новими технологіями у роботі, бути майстрами своєї справи. Шкала менеджмент позитивно, прямо пропорційно корелює зі шкалами «підприємництвом» ($r=0,38$; $p\leq 0,05$) та «автономією» ($r=0,47$; $p\leq 0,05$), що характеризує досліджених, як націлених на посаду, яка пов'язана з кар'єрним ростом, самовдосконаленням. Також виявлено прямо-пропорційний кореляційний зв'язок між слугуванням добру та інтегрованістю стилів життя ($r=0,28$; $p\leq 0,05$), що свідчить про те, чим

збалансованіше поєднуються різні частини життя людини, тим у більшій мірі вона прагне працювати на суспільне благо, допомагати іншим.

За опрацюванням результатів виявлено такі кореляційні зв'язки між шкалами «контактністю» і «інтеграцією стилів життя», що характеризує досліджуваних, як здатних бути щирими у спілкуванні, виражена комунікативна готовність до налагодження взаємовідносин. Досліджувані позитивно відносяться до себе та оточуючих, поважають думку свого співрозмовника, уміють контролювати свої емоції, що не приводить до конфліктних ситуацій, про, що свідчить обернено кореляційний зв'язок між шкалами «синергічність» та «перешкодами у встановленні емоційних контактів». Виявлено прямопропорційний кореляційний зв'язок між «професійною компетентністю» та «автономією», тобто досліджувані прагнуть досягати професійних успіхів, вдосконалюватись у своїй діяльності, опановувати новими технологіями у роботі, бути майстрами своєї справи. Також виявлено прямопропорційний кореляційний зв'язок між шкали «служування добру» та «інтеграція стилів життя», що свідчить про те, чим збалансованіше поєднуються різні частини життя людини.

Результати, які отримані в результаті проведення досліджень особистісної зрілості Н.В. Семенів, дозволять формувати освітні та виховні технології, які є базою комплексної підготовки майбутнього фахівця у сфері практичної психології.

2.1. Рекомендації щодо розвитку особистісної зрілості майбутніх психологів

Важливе значення для розвитку особистісної зрілості має суб'єктна позиція людини і створення оптимального, розвиваючого особистісну зрілість,

середовища. Для розвитку особистісної зрілості майбутніх психологів значущим є прагнення студентів до особистісного зростання і відповідні умови під час навчання і в позанавчальний час. Тому, можна припустити, що розвиток особистісної зрілості студентів буде можливий при створенні певних умов під час їх професійної підготовки.

Крім цього, оптимальним буде поєднання розвиваючих зовнішніх факторів з внутрішнім прагненням майбутнього соціального педагога до особистісного зростання. При активній позиції щодо особистісного самовдосконалення студент оптимізує процес розвитку особистісної зрілості. Створення лише відповідних умов без суб'єктної позиції студента принесе мінімальний результат.

Над розвитком особистісної зрілості повинні працювати фахівці різного профілю: психолог психологічної служби вузу, викладачі навчальних дисциплін, і, звичайно, самі студенти. Важливе значення для розвитку особистісної зрілості психологів мають психологічні засоби. Вважаємо, що психологічні засоби розвитку особистісної зрілості— це психологічні матеріали і знаряддя, завдяки яким більш успішно і за короткий час майбутні психологи підвищують свій рівень особистісної зрілості, розвивають власні професійно значущі характеристики.

Модель розвитку особистісної зрілості майбутніх психологів передбачає застосування психологічних засобів, акмеологічних технологій і самостійної роботи студентів.

Психологічними засобами розвитку є: тренінг особистісного зростання, психологічне консультування з питань особистісного зростання, арттерапія, супервізія. Важливим для розвитку особистісної зрілості психологів є відвідування тренінгів. У тренінгу зазвичай використовуються такі методи і прийоми: активізаційні і релаксаційні вправи, вправи-метафори,

психогімнастичні вправи, ігрові методи (ситуативно-рольова гра), проєктивний малюнок, аналіз повчальних притч, виконання домашніх завдань та ін.

Для розвитку особистісної зрілості психологів пропонуємо застосовувати різні види арттерапії: бібліотерапію, музикотерапію, малюнкову терапію, ігротерапію та ін. Арттерапію можна включити як складові частини при засвоєнні практичних курсів з психології, особливо тренінгів, різного роду практикумів. При можливості можна включити у навчальний план спеціальний курс арттерапії як курс за вибором студента. Арттерапія дозволяє розкрити внутрішні можливості людини, розвивати здібність творити, набувати цілісності. Арттерапія допомагає акумулювати внутрішню енергію, розвивати нове бачення і креативність, що є важливою характеристикою особистісної зрілості. Читання повчальних притч сприяє розвитку життєвої філософії, усвідомлення сенсу життя, трансцендентності, прагнення до самоактуалізації, моральності, самостійності, відповідальності, що є важливим для особистісної зрілості соціальних педагогів.

Ще одна рекомендація – це спонтанна мистецька діяльність, яка відображає підсвідомий зміст психіки, де можуть знаходитися психічні субстанції, що перешкоджають особистісно-професійному зростанню соціальних педагогів. Студентам подобається виконувати вправи з використанням методів арттерапії. Їх приваблює цікавий зміст арттерапевтичних завдань, можливість самовираження, прояву творчих здібностей, уяви, відчуття релаксації і спокою під час їх виконання. Для підвищення рівня інтелектуальності важливим є виконання інтелектуальних логічних завдань, вирішення проблемних ситуацій, що розвивають логічне мислення, стимулювання інтересу до вивчення психології.

Значущим для розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості є психологічне консультування майбутніх психологів з

питань особистісного зростання, що проводить професійний психолог-консультант.

Ефективним є метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН), розроблений Т. С. Яценко. АСПН сприяє гармонізації особистості, зростанню почуття необхідності власного вдосконалення й відповідальності за свій розвиток, за реалізацію своїх потенційних можливостей [7, 40]. Прийомами АСПН є: спонтанна невимушена дискусія, психогімнастичні вправи, рольова гра, психодраматична гра, робота з психомалюнком, використання предметної моделі.

Важливою є акмеологічна оптимізація (акмеологічний супровід) соціальних педагогів у вузі, створення найбільш оптимальних умов для вирішення завдань максимальної самореалізації особистості, досягнення вершин професіоналізму. Акмеологічний підхід сприяє формуванню у студентів мотивації до професійного і особистісного зростання. Ефективним є акмеологічне проектування, що застосовується для визначення стратегії життя, поведінки і професійного вдосконалення соціальних педагогів. Інформативним для акмеологічного проектування є попереднє визначення смисложиттєвих орієнтацій під час психолого-акмеологічної діагностики майбутніх соціальних педагогів. Наприклад, опитувальник «Ставлення до життя, смерті і кризової ситуації» А. Баканової, тест СЖО Д. О. Леонтьєва та ін. Важливим також є складання акмеологічного алгоритму – послідовності і етапів розвитку. Описуючи засоби особистісного зростання, майбутні психологи у щоденниках звертали увагу на те, що вони найчастіше використовують: літературу, психологічні методики. Тому під час професійної підготовки цих спеціалістів варто активізувати студентів на використання і інших методів та засобів професійно-особистісного зростання: ознайомлення з працями видатних психологів і соціальних педагогів, науковими журналами соціально-психологічної проблематики, організації бесід, круглих столів, ґрунтовних

наукових досліджень з виступами на наукових конференціях, опанування методики аутотренінгу та ін. Ефективним для прогнозування професійно-особистісного розвитку є акмеологічний аналіз, на основі якого виявляють акмеологічні умови і фактори, будуються прогнози та вибираються шляхи і способи розвитку особистості і професіоналізму психологів.

Зі студентами рекомендовано проводити комплекс психодіагностичних методик. Найбільш інформативними для психолого-акмеологічної діагностики є методики, використані у констатувальному експерименті: опитувальник особистісної зрілості О. С. Штепи; «Короткий індекс самоактуалізації» (SI) А. Джонса, Р. Крендела; «Самоактуалізаційний тест» (САТ) Е. Шострома; «Шкала ясності Я-концепції» (SCC) Д. Кемпбела; багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла та ін. Діагностичними методами в акмеології, крім тестів, можуть бути психобіографічний метод, акмеологічна експертиза. Аналіз автобіографій, біографічне інтерв'ю – трудомісткий метод дослідження, який полягає в докладному спілкуванні з обстежуваним про його життєвий шлях, найбільш важливі події духовного життя.

Отже, ефективними акмеологічними технологіями особистісно-професійного зростання майбутніх психологів є: акмеологічне проектування, акмеологічний аналіз, акмеографічний опис, психолого-акмеологічна діагностика, акмеологічна експертиза, акмеологічне консультування та ін. Значущим є створення цілісної акмеологічної моделі професійно-особистісного зростання психологів для оптимізації професійної підготовки цих спеціалістів під час навчання у вузі, проведення психолого-акмеологічної діагностики для їх професійного відбору за професійними і особистісними якостями.

Важливою для розвитку особистісної зрілості психологів є самостійна робота, де студенти займають активну суб'єктну позицію в особистісному і професійному зростанні. Цей вид роботи особливо сприяє розвитку самостійності та відповідальності, які зазнали незначних позитивних змін у

формуваньному експерименті. Актуальним є створення індивідуальної програми, ведення щоденників зростання, проходження психологічної практики, індивідуальні звіти «досягнень» особистісного зростання, активна самоосвіта, самовиховання і саморозвиток. Щосеместрові і щорічні самозвіти про власні досягнення в особистісно-професійному зростанні можуть доповідатися на практичних, лабораторних заняттях, чи у вигляді круглих столів. Це активізує саморегуляцію та самоактуалізацію

Психологи можуть складати індивідуальні програми розвитку особистісної зрілості. Складові програми можуть бути такі: назва програми, мета, завдання, напрямки роботи, очікуваний результат, принципи, форми, методи, прийоми, засоби, тривалість виконання програми та ін. Програма може включати такі блоки: діагностичний, корекційний, розвиваючий, профілактичний. Діагностичний блок передбачає проведення психодіагностичних методик для розвитку характеристик особистісної зрілості соціальних педагогів. Корекційний блок спрямовується на виправлення особистісних структур, що перешкоджають особистісному зростанню. Розвиваючий блок використовується для планування вдосконалення характеристик особистісної зрілості соціальних педагогів. Профілактичний блок передбачає застосування заходів попередження особистісної незрілості.

Самостійну роботу психологів можна організувати шляхом ведення щоденників самопізнання, самоаналізу, рефлексивних щоденників, щоденників особистісного зростання, де будуть описуватися напрямки розвитку особистісної зрілості, шляхи самокорекції та саморозвитку. У щоденниках студенти занотовували власні роздуми про особистісне зростання, записували дані самоаналізу, самоспостережень, порівнювали їх з результатами психодіагностичних методик. У студентів потрібно вдосконалювати такі характеристики особистісної зрілості: самостійність, комунікабельність,

відповідальність, саморегуляцію, креативність. Тому індивідуальну роботу студентів потрібно спрямувати на розвиток цих якостей.

Під час вивчення курсу «Психологія особистості» студентів потрібно більш ґрунтовно ознайомити з поняттям «особистісна зрілість», опираючись на постулати різних психологічних теорій у різних вчених. Особливу увагу ми звертали на поняття «особистісна зрілість» при вивченні теорій Г. Олпорта, А. Маслоу, К. Роджерса та ін. на відповідних лекційних і практичних заняттях. Ознайомлення з поняттям «особистісна зрілість» можливо проводити шляхом дискусії, у вигляді круглого столу, де кожен студент мав можливість висловити власне бачення проблеми. Ефективними для розвитку особистісної зрілості є активні методи навчання: групові дискусії, аналіз проблемних ситуацій, рольові ігри, вправи на самопізнання і самооцінювання, мозковий штурм, невербальні прийоми, метод аналізу конкретних ситуацій, моделювання майбутнього професійного процесу, метод «круглого столу», ділові ігри, метод самостійного формулювання психологічних понять та ін. Ефективними також є тематичні семінари, майстер-класи з особистісного зростання, психолого-педагогічний аналіз відеофільмів, читання творів художньої літератури.

Отже, пропонуємо наступні рекомендації щодо розвитку особистісної зрілості майбутніх психологів. Для викладачів: використання АСПН у процесі професійної підготовки психологів; застосування арттерапевтичних методів для відпрацювання конфліктних областей психіки студентів; використання акмеологічних технологій особистісно-професійного зростання соціальних педагогів під час професійної підготовки; введення у навчальний план професійної підготовки у цикл «Навчальні дисципліни за вибором навчального закладу (студента)» курсу «Розвиток особистісної зрілості психологів»; стимулювання студентів до самостійного пошуку літератури, відповідних питань з особистісно-професійного зростання психологів і організація обговорення цих проблем у вигляді науково-практичних конференцій,

семінарів, круглих столів, диспутів; організація психологом вишу індивідуальних консультацій з проблеми особистісного і професійного зростання; співпраця всіх викладачів вузу з метою контролю на навчальних дисциплінах динамічних змін у розвитку особистісної зрілості психологів; запровадження щосеместрових та щорічних звітів психологів про динаміку їх професійно-особистісних змін.

Можемо узагальнити, що:

1. В результаті огляду сучасних емпіричних досліджень ми проаналізувавши висновки дослідників виявили, що:

- у досліджуваних виявлено середній рівень показників особистісної зрілості, що характеризує студентів, як толерантних, незалежних, відповідальних, що є дуже важливим показником вихованості людини, яка виявляє готовність до співпраці, є надійною у своїй справі, розподіляє свої ресурси так, щоб досягнути бажаного результату, якщо необхідно змінює лідерську позицію на позицію помічника, не центруються на власній першості, що підтверджує висунуту нами гіпотезу, що у *студентів-психологів переважає середній рівень особистісної зрілості*.

- майбутні студенти-психологи не намагаються управляти іншими людьми, прагнуть виконувати свою роботу в рамках професійної компетентності, керуються такими цінностями, як: перемога, вирішення складних питань, подолання перешкод;

- студенти –психологи прагнуть бути різним, залишаючись при цьому самими собою, у подоланні егоцентризму, умінні поглянути на речі та явища з різних боків, у розумінні і прийнятті того, що інші можуть сприймати щось поіншому, умінні скоординувати свій погляд і свої дії з уявленнями і діями іншої людини, прагнуть налагоджувати спілкування з людьми, навіть, якщо відбувається зіткнення суперечливих поглядів;

- щодо методичних рекомендацій по формуванню особистісної зрілості студентів-психологів, то ми вважаємо, що над розвитком особистісної зрілості повинні працювати фахівці різного профілю: психолог психологічної служби вузу, викладачі навчальних дисциплін, і, звичайно, самі студенти. Важливе значення для розвитку особистісної зрілості психологів мають психологічні засоби. Вважаємо, що психологічні засоби розвитку особистісної зрілості – це психологічні матеріали і знаряддя, завдяки яким більш успішно і за короткий час майбутні психологи підвищують свій рівень особистісної зрілості, розвивають власні професійно значущі характеристики.

ВИСНОВКИ

1. Обґрунтовано поняття особистісної зрілості як окремого виду зрілості поряд з емоційною, психологічною, соціальною та професійною зрілістю.

2. Проаналізовано показники і критерії особистісної зрілості. А саме її показниками є: самоактуалізація, відповідальність за власні вчинки, здатність керувати власними потребами та мотивами, оптимальний рівень довіри до себе, відчуття ідентичності, компетентність як здатність розуміти інформацію та приймати на її основі рішення щодо власної особистості, наявність вимоги зрілості до дитини з боку батьків.

3. Суб'єктивно-вчинковими критеріями особистісної зрілості можуть виступати: відповідальність (уміння робити вибір і усвідомлювати його наслідки), саморозуміння (здатність до самоаналізу і побудови цілісного Я-образу), прагнення бути цілісною особистістю (розуміння перспектив саморозвитку, самореалізація з метою бути корисним у співпраці з оточуючими).

3. Особистісну зрілість характеризується як психологічне новоутворення, що завершує юнацький і відкриває зрілий період життя людини та являє собою динамічну особистісну структуру, що вкрай важлива для еґо-ідентичності особистості.

4. Риси особистісної зрілості можна вважати центральними рисами зрілої особистості. Їх можна охарактеризувати як сумірні, тобто такі, що взаємоактивують одна одну. Сучасними психологами-дослідниками виділено десять рис особистісної зрілості методом контент-аналізу властивостей особистості, а саме: синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, децентрація, життєва філософія.

5. Особистісну зрілість представлено як динамічну особистісну структуру процес становлення якої триває з 19 років, а кульмінація розвитку припадає на зрілий період життя.

6. Процес становлення особистісної зрілості можна описати такими стадіями психологічної трансформації: 1) „період парадоксів”, 2) „лабіринт”, 3) „автономізація”, 4) „трансцендентність”, 5) „кристалізація”. Під час процесу актуалізації, який триває від двох місяців, почерговість стадій психологічної трансформації є індивідуальною для кожної людини. Про завершену особистісну зрілість свідчить високий рівень рефлексії особистості за параметрами оригінальності, її суб’єктивне чуття власної цілісності.

7. Особистісна зрілість є одночасно інтегральним критерієм особистісного зростання та виявом особистісного потенціалу людини, тобто її життєстійкості у здійсненні своєї життєвої стратегії. Особистісна зрілість характеризується феноменом самодетермінації і у кризових ситуаціях забезпечує людині можливість вибору моральних цінностей як пріоритетних.

8. В результаті проведеного нами огляду сучасних емпіричних досліджень у досліджуваних виявлено середній рівень показників особистісної зрілості, що характеризує студентів, як толерантних, незалежних, відповідальних, що є дуже важливим показником вихованості людини, яка виявляє готовність до співпраці, є надійною у своїй справі, розподіляє свої ресурси так, щоб досягнути бажаного результату, якщо необхідно змінює лідерську позицію на позицію помічника, не центруються на власній першості, що підтверджує висунуту нами гіпотезу, що у ***студентів-психологів переважає середній рівень особистісної зрілості:***

- майбутні студенти-психологи не намагаються управляти іншими людьми, прагнуть виконувати свою роботу в рамках професійної компетентності, керуються такими цінностями, як: перемога, вирішення складних питань, подолання перешкод;

- студенти –психологи прагнуть бути різним, залишаючись при цьому самими собою, у подоланні егоцентризму, умінні поглянути на речі та явища з різних боків, у розумінні і прийнятті того, що інші можуть сприймати щось поіншому, умінні скоординувати свій погляд і свої дії з уявленнями і діями іншої людини, прагнуть налагоджувати спілкування з людьми, навіть, якщо відбувається зіткнення суперечливих поглядів.

9. Щодо методичних рекомендацій по формуванню особистісної зрілості студентів-психологів, то ми вважаємо, що над розвитком особистісної зрілості повинні працювати фахівці різного профілю: психолог психологічної служби вузу, викладачі навчальних дисциплін, і, звичайно, самі студенти. Важливе значення для розвитку особистісної зрілості психологів мають психологічні засоби. Вважаємо, що психологічні засоби розвитку особистісної зрілості– це психологічні матеріали і знаряддя, завдяки яким більш успішно і за короткий час майбутні психологи підвищують свій рівень особистісної зрілості, розвивають власні професійно значущі характеристики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аптер М. За межами рис особистості: реверсивна теорія мотивації / пер. з англ. В. С. Хомика. Луцьк, 2004. 107с.
2. Баришева О.І. Становлення потребово – мотиваційної сфери як показник особистісної зрілості // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/ За ред. С. Д. Максименко. Київ, 2003, Т.5, ч.5. с.20 – 25.
3. Білан О.І., Партико Т.Б., Хома О.Є. Методичні рекомендації для діагностики шкільної зрілості дітей 6 – 7 років // Конспект. Серія психологічна. № 1. 1994. с.39 – 52
4. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї. Київ: МАУП, 2001. 96с.
5. Боринштейн Є. Соціокультурні особливості мовної особистості // Соціальна психологія. №5. 2004. с.63 – 72
6. Боришевський М.Й. Традиції в українській психологічній науці та їх розвиток у сучасному контексті // Спадкоємність та інновації в українській психологічній науці (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції) (частина 1), Київ – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2002р., с.9-15
7. Варбан Є. Психологічна компетентність як запорука життєвого успіху // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Ред. кол. Н Софій (голова) та ін. Київ: Контекст, 2000. с.114 – 121
8. Вербець В. Формування та реалізація духовно – творчого потенціалу студентства // Соціальна психологія. №3. 2004. с.150 – 162
9. Ветров І.В. Вікові особливості егоцентричної поведінки та її вплив на розвиток особистості // Практична психологія та соціальна робота. № 5. 2000. с.46 – 48

10. Волянюк Н. Феноменологія суб'єктної активності // Соціальна психологія. №3. 2004. с.97 – 109
11. Гапон Н. Гендер у гуманістичному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз. Львів: Літопис, 2002. 310с.
12. Глива Є. Вступ до психотерапії. Острог. Київ: Вид-во Острозька академія, Вид-во Кондор, 2004. 540с.
13. Грищук О.П. Оптимізація самоствавлення особистості в умовах учбової діяльності // Практична психологія та соціальна робота. № 8. 2000. с.19 – 25
14. Джонсон Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування/Пер. з англ. В. Хомика. Київ: Вид. Дім КМ Академія, 2003. 288с..
15. Ждан І.В. Методика дослідження політичної толерантності: показники, критерії, інструментарій // Практична психологія та соціальна робота. №6. 2004. с.33 – 35.
16. Життєва компетентність особистості. Науково-методичний посібник / За ред. Л. Сохань, І. Єрмакова, Г. Несен. Київ: Богдана, 2003. 520с.
17. Завадський Й. С. Менеджмент: Management. Т.1, Київ: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. 500с.
18. Завгородня О.В. Фемінність та маскуліність як психологічні характеристики // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. Київ: 2002, т.4, ч.5. с.12 – 115
19. Занюк С.С. Психологія мотивації. Київ: Либідь, 2002. 304с.
20. Зернецький П. Типологія особистості: міжкультурні , психологічні та мовленеві аспекти // Соціальна психологія. №3. 2004. с.119 – 131
21. Злобіна О.Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. 400с.

22. Кириченко В. Прогнозування поведінки персоналу в період змін на підприємстві // <http://politicon.iatp.org.ua>
23. Кісарчук З.Г. Методологія і методи практичної психології // Практична психологія та соціальна робота. №3. 2002. с.29 – 34
24. Лановенко Ю. Категоріальний апарат досліджень перебігу життя людини // Соціальна психологія. №2. 2003. с.29 – 36
25. Лановенко Ю. Переживання суб'єктом свого дорослішання // Соціальна психологія. №4. 2004. с.113 – 122.
26. Лепіхова Л. Соціалізація та соціально-психологічна компетентність як рівні особистісної зрілості // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Ред. кол. Н Софій (голова) та ін. Київ: Контекст, 2000. с.105 – 108
27. Максименко С.Д. Метод дослідження особистості // Практична психологія та соціальна робота. № 7. 2004. с.1 – 8
28. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. В 2 т.. Форум, 2002. Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. 335с.
29. Меркотан К. Особистісні виміри сьогодення // Соціальна психологія. №4. 2004. с.106 – 111
30. Овсянецька Л.П. До питання про психологічні критерії зрілої особистості // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. Київ: Інститут психології Г. С. Костюка АПН України, 2001, частина 2. с. 105 – 110
31. Орбан – Лембрик Л. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості // Соціальна психологія. №5. 2004. с.12 – 19
32. Основи практичної психології // В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. Київ: Либідь, 1999. 536с.
33. Основи психології/ За ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. Київ: Либідь, 1999. 632с.

34. Панок В. Соціальне проектування і прикладна психологія // Соціальна психологія. №2. 2003. с.21 – 28
35. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика // Практична психологія та соціальна робота. № 6-7. 1998. с.3 – 6
36. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
37. Рекало В.І. Принцип багатовимірності в побудові знання про особистість в світлі психотерапевтичних завдань // Практична психологія та соціальна робота. № 7. 2004. с.77 – 80
38. Роменець В.А. , Маноха І.П. Історія психології 20 століття. Київ: Либідь, 1998. 992с.
39. Святобатько Л.М. Аналіз самодетермінації життєвого шляху особистості (свідомий і несвідомий аспекти) // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім.. Г. С. Костюка АПН України/ За ред. С. Д. Максименко. Київ, 2003, Т.5, ч.5. с.281 – 284.
40. Смольнікова С. Суб'єктивне розуміння поняття „життєва компетентність” // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Ред. кол. Н Софій (голова) та ін. Київ: Контекст, 2000. с.109 – 110
41. Татенко В.О. До проблеми автентичності людського буття: вчинкові парадигма // [http://politicon. iatp.org.ua](http://politicon.iatp.org.ua)
42. Титаренко Т.М. Вікова динаміка особистісних дисгармоній // Практична психологія та соціальна робота. №9. 2004. с.67 – 74
43. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376с.
44. Титаренко Т.М. Особистість – людина, що вибирає // Наукові студії з соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Інститут

соціальної і політичної психології, Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. Київ: ТОВ „Видавництво”Сталь”, 2000. Вип.3 (6). 224с.

45. Федорчук В. М. Розвиток СПТ в контексті соціальних потреб // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. Київ: 2002, т.4, ч.5. с.258 – 263

46. Хлівна О.М. Я – образ для мене та для інших // Практична психологія та соціальна робота. № 4. 1999. с.39 – 40

47. Циба В. Системна теорія особистості: регулятивно-детерміністська парадигма // Соціальна психологія. №6(14). 2005. с. 18 – 30.

48. Чорнобровкіна В.А. Автономність особистості у контексті проблеми співвідношення внутрішніх і зовнішніх умов психічного розвитку // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/ За ред. С. Д. Максименко. Київ, 2003, Т.5, ч.5. с.314 – 318.

49. Швалб Ю. Психологічні критерії визначення стилю життя // Соціальна психологія. №2. 2003. с.14 – 20

50. Шемелюк І.Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості // Практична психологія та соціальна робота. № 6. 2000. –с.26 – 27

51. Allport G. Pattern and growth in personality. N. Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1961

52. Baltes P.B. The aging mind: potential and limits. The Gerontologist. Vol. 33. #5, 1993

53. Berry J.W., Poortinga Y.H., Segall M.N., Dasen P.R. Cross-cultural psychology: Research and applications. Cambridge, 1992

54. Bower G., Bootzin R., Zajonc R. Principles of Psychology Today. Trait Theories. Random House. New York, 1987. p. 381 – 382

55. Breikwell G. Integrating Paradigms, Methodological Implications // Approaches to Social Representations. Oxford, 1997
56. De Raad B., Hoskens M. Personality-descriptive nouns. European Journal of Personality, 1990, 4. p. 131 – 146
57. Krippner S. Personal Mythology: An Introduction to the Concept. Journal of the Division of Humanistic Psychology. The American Psychological Association. Vol. 18.#2.Summer 1990.
58. Levinson D. The seasons of a man's life. New York: Knopf, 1978
59. Psychologia: Tom 1.Podstawy psychologii – Gdanskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot,1999. 638s.
60. Rodgers C. R. Empatic: an unappreciated way of being // The Counseling Psychology st. 1975.V.5,№ 2. p.2 – 10
61. Schneder K. Therapist personal maturity and the therapeutic success // The Psychhtrapy, 1992, Vol. 8, p. 71 –79.
62. Stricker L.J., Jacobs P.I., Kogan N. Train interrelations in implicit personality theories and question – naire data. Journal of personality and social psychology, 1974, v.30, p. 198 – 207
63. Twenty Active Training Programs/Eds. M. Silberman, V. Whiteling, San Diego, CA: Pfeiffer&Company, 1992